

donskim tekstovima pridonosi znanstvenoj potvrdi o ulozi makedonskoga jezika u razvoju srednjovjekovne slavenske pismenosti, to je ujedno svjedočanstvo o povijesnom kontinuitetu makedonske kulturne historije, kao i potvrda o leksičkoj povezanosti i kontinuitetu crkvenoslavenskoga i suvremenoga makedonskoga jezika.

Knjiga Liljane Makarijoske iznimno je vrijedan doprinos proučavanju leksika crkvenoslavenskih tekstova, a posebice makedonske redakcije, ali i suvremenom makedonskom jeziku. Bit će korisna svim znanstvenicima koji se bave leksikom crkvenoslavenskoga jezika, a posebice leksikom makedonske redakcije, ali i suvremenim makedonskim, jer autorica nastoji pratiti kontinuitet u jezičnom razvoju od najstarijih tekstova do suvremenih. Bit će zanimljiva i onima koji se bave specifičnim leksičkim odsječcima, npr. fitonimima, zoonimima, jer ovdje mogu pronaći polazište za daljnja istraživanja, kao i odgovore na mnoga pitanja. Knjiga može poslužiti kao model svima koji će se ubuduće baviti ovom problematikom, odnosno proučavanjem leksika drugih redakcija.

MARINKA ŠIMIĆ

MATEO ŽAGAR, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Biblioteka Theoria, Matica Hrvatska, Zagreb MMVII., 530 str. + 60 ilustracija.

Knjiga ima 530 stranica, 60 ilustracija u bojama, kazalo s oko 350 imena te 316 bibliografskih jedinica. Obuhvaća sljedeća poglavlja: *Grafolingvistika i stari tekstovi – osebnosti pisanog jezika* (9-43), *Jezikoslovni temelji paleografije: glagoljičko motrište* (45-76), *Izdvojenost pisanja* (77-115), *Pisanje i čitanje u srednjem vijeku* (117-237), *Stranični postav* (239-296), *Osnovne razine grafetičkog opisa u srednjovjekovnim tekstovima* (297-501), *Kazalo imena* (503-509), *Kratice u kanonskim staroslavenskim tekstovima* (511-512), *Literatura* (513-525), *Bilješka o autoru* (527), *Kazalo* (529-530). Za tu je knjigu autor dobio nagradu HAZU za najviša znanstvena i umjetnička dostignuća na području filoloških znanosti u Republici Hrvatskoj za 2007. godinu.

U njoj se opisuju osebnosti pisanoga jezika ukoliko se on odvaja od usmenoga, no pokazuje se da ga ipak slijedi. Spoj jezika i pisma poduprt je njemačkim grafolingvističkim metodama »premda je pokušaja primje-

ne tih metoda na povijesnojezičnome materijalu bilo iznimno malo« (6). Naslov je širi od sadržaja knjige koja ne obuhvaća sav srednjovjekovni europski pismovni korpus. Sastavljanje ove knjige plod je autorova istraživanja pri pisanju disertacije *Osnovne smjernice grafetičkog uređivanja hrvatskoglagoljskih tekstova XII. i XIII. st.*, Zagreb 2000., kad je ustanovio povezanost između procesa pisanja glagoljice i ostalih pisama u okruženju: grčkoga pisma, ćirilice i latinice.

U poglavlju *Grafolingvistika i stari tekstovi – osebnosti pisanog jezika*, daje se kratak pregled položaja pisanoga jezika u povijesti lingvistike. Zaokupljenost pisanim jezikom u 19. st. dovela je do suprotne reakcije mladogramatičara koji ističu govoreni¹ jezik, a pisani smatraju sporednim. Generativni gramatičari zanemaruju pisanu riječ. Strukturalisti postavljaju pisani i govoreni jezik paralelno kao fonem i grafem. Ruski lingvisti pripisivali su algebru jezika pisanomu ili misaonomu jeziku. Sredinom 20. st. pisanim se jezikom bave glosematičari za koje je jezik »semiotika svih semiotika« – konstanta, a fonika i grafika samo supstancije neovisna izražaja – varijabila. Ruski grafolingvisti u 2. pol. 20. st. govore o ruskome usmenome i pismovnome jeziku. Praški strukturalisti ne pristaju na primat govorenoga jezika (22). I semiološka su istraživanja u 2. pol. 20. st. pridonijela afirmaciji autonomije pismenoga izraza. Neurolingvistika je pokazala da postoje posebni dijelovi mozga za pisanje a posebni za slušanje, a optimum intelektualne djelatnosti je slušanje i čitanje zajedno. Znanost o pismovnoj strani jezika ima *terminološka razgraničenja*: gramatologija se bavi svim pojavama pisma i pisanja, grafolingvistika je jedno njezino područje koje označava lingvističko motrenje pisma (28), grafemika se bavi grafemima koji su paralelni s fonemima. Grafemika ide u grafematiku, a grafematika u grafolingvistiku, a ova u gramatologiju. Grafika je određena zvučanjem i određuje konkretne mogućnosti kojima raspolaže određeni pismovni sustav (30). Teorija alfabeti je obilježena povijesnom perspektivom. Ortografika bi bila dogovor i norma odnosa između sintaktike grafičkih znakova i odgovarajućih zvukovnih jedinica (30). Grafematika izravno odražava jezičnu strukturu, a grafetika nema paralelu u govorenome jeziku jer pripada vizualnomu pismenom izrazu. U usmenom jezičnom izrazu to su fonematika

¹ Autor se redovito opredjeljuje za izraz »govoreni«, a ne »govorni jezik«, tako da se i u ovome prikazu držimo njegova odabira.

(u nas fonologija) i fonetika. Grafematika i fonematika odnose se na čitavu jezičnu -em strukturu, na sve glasovima ili slovima zabilježene lingvističke vrijednosti (31). Tako se dobila križaljka za usmenost: fonematika, fonem, fonetika, fon, i pismenost: grafematika, grafem, grafetika, graf (32).

Autor se služi složenom terminologijom Petera Gallmanna koji među grafičkim sredstvima razlikuje 1. grafeme u užem smislu i to samostalne (slova, pomoćni znakovi, prazni znakovi, brojevi i posebni znakovi) i nesamostalne (dijakritički znakovi), 2. konkretne linearne supragrafeme (podvlačenje linija) i apstraktne (velika početna slova, mala kapitala, način pisanja, isticanje, veličina, razmicanje, ligature, pot/nat/pisivanje) i 3. plošne supragrafeme koje dijeli na konkretne (uokviravanje, toniranje, osjenčavanje površine) i apstraktne (redci, tekstni blokovi, isključivanje, uvlačenje redaka, početak i kraj redaka) (36). Grafematika je podređena grafolingvistici, nadređena grafemici, ima lingvističku osnovicu teksta. Grafetika pripada grafolingvistici, sastoji se od grafičkih segmenata koji sudjeluju u vizualnoj organizaciji tekstone i nemaju usmenojezičkoga odvajanja.

Autor zaključuje da se u hrvatskoj filologiji vjerovalo da je pisani jezik drugotan u odnosu na govoreni (38, bilj. 51). To dokazuje literaturom do 1996. godine. U poglavlju *Jezikoslovni temelji paleografije: glagoljičko motrište* daje se pregled starih i novih pozicija paleografije i podsjeća na neke probleme vezane uz paleografiju kao pomoćnu znanost u istraživanju povijesti, filologije ili diplomatike. U 19. i 20. st. slavenska je paleografija bila *ancilla* filologije, a grčka i latinska paleografija *ancilla* povijesti. Roman Barthe se suprotstavio takvom poimanju paleografije tvrdeći da fenomen vizualnoga fiksiranja i dekodiranja misli zavređuje temeljit opis. Zbog udaranja temelja samostalnosti paleografije razvojem njezinih izvornih metoda zadnjih se desetljeća premjestilo žarište istraživanja na oblike slova. Autor navodi analitičku glagoljsku paleografiju Marice Čunčić koja je u tripartitiju paleografije (čitanje, analiza i povijest pisma) ugradila semiološku terminologiju: čitanje se bavi označenim u znaku, analiza se bavi oblicima označitelja a povijest se bavi vezom između označitelja i označenoga tijekom vremena. U okviru analitičke paleografije M. Čunčić je prihvatila neke metode analize latinskoga paleografa Leona Gilissena i egzaktni pristup Ornata Ezia.

Autor zaključuje da je M. Čunčić grafetičke osobine uvrstila u perceptiv-

nu domenu. Međutim, pod paleografijom čitanja u užem smislu prvenstveno mislim na dešifriranje, tj. pridruživanje označenoga označitelju. Čitanje nije samo gledanje ili doticanje (kod slijepih) označitelja, nego i misaon proces pridruživanja označenoga označitelju. Paleografija koja bi se bavila oblicima za koje ne bi odredila jezičnoga značenja, ne bi ih dešifrirala, pročitala, izgubila bi svrhu postojanja, ne bi se mogla nazvati paleografijom. Ona označitelju mora pridružiti posve određen fonem ili slog ili riječ nekoga jezika. To je paleografija čitanja.

U poglavlju *Ograničenja tradicionalne i analitičke paleografije*, autor analitičku paleografiju poistovjećuje s *tradicionalnom*, iako je sam naziv analitička paleografija u latinskoj paleografiji uveden tek sedamdesetih (Gillisen), a u glagoljskoj osamdesetih godina prošloga stoljeća i to za egzaktnu analizu duktusa, visine i širine slova, mjernoga odnosa i slovnih oblika (Čunčić).

Autor tvrdi da »Različitost teorijskih pristupa, ... u konačnom istraživanju na korpusu nema prevelik utjecaj, baš kao ni odabir ni stabilizacija nazivlja« (54). Ako ne utječu na istraživanje korpusa, nameće se pitanje svrhovitosti postojanja takvih pristupa. Teorija o postanku glagoljice koja nije povezana s materijalom na terenu, nema svrhe. Izvođenje slova iz rozete (Jončev) i pretpostavka trokutastoga oblika prije okrugloga (Čunčić) i te kako utječe na rješavanje paleografskih nedoumica na spomenicima. Posljednji primjer je novo čitanje *Konavoskoga natpisa* u kojemu je bitnu ulogu odigrala trokutasta morfologija s mogućnošću zrcalnih i rotiranih elemenata slova koja pamte matricu kruga iz kojega su slova nastala (*Slovo 59*, 123-133).

Povijest istraživanja pisma autor je podijelio na *formalnu* paleografiju koja se usredotočuje na oblike slova u nekome vremenu i prostoru, i na pisarnice, a sve radi jedinstvene povijesti jednoga pisma. Tu bi se mogle ubrojiti latinske paleografije. *Kulturološka* paleografija vodi računa o narodu ili državi čiju kulturu to pismo dominantno određuje kao npr. ćirilske paleografije. Glagoljske su paleografije, kaže autor, bile jedinstvene, iako je hrvatski udio bio najveći. Autor priznaje znatan napredak u metodološkom utemeljenju paleografije posljednjih desetljeća (59).

U poglavlju *Grafolingvistički utemeljena paleografija*, navode se moguće veze između grafematike i grafetike na fonološkoj, morfološkoj, sintaktič-

koj i tekstnoj razini. Grafetičke je pojave autor svrstao u kraćenja (kontrakcije, suspenzije i sl.), zamjenjivanja ili variranja (dublete i sl.) i dodavanja i širenja (inicijali, majuskula i sl.). Tragova novijih grafolingvističkih istraživanja u paleoslavističkoj literaturi ima najviše u bugarskoj paleoslavistici i njemačkoj slavistici (Hans Miklas, Borjana Velčeva, Petar Ilčev, Ekaterina Dogramadžieva). U Hrvatskoj ih nema jer su Eduard Hercigonja, Marija Pantelić i Josip Bratulić predstavnici tradicionalne paleografije, a M. Čunčić analitičke paleografije koja je, prema autoru, svoje metode formalizirala i ciljeve istraživanja ograničila, pa se traži širi grafolingvistički pristup koji se demonstrira upravo u ovoj knjizi.

U poglavlju *Izdvojenost pisanja* nabrajaju se paralelno karakteristike govorenoga i pisanoga jezika Christe Dürscheid u 10 točaka. Neovisnost pisanoga jezika kroz povijest jezikoslovlja obrazlaže se strukturalno, logički, lingvistički, kulturološki i komunikološki. Govori se o tekstnome uporištu izdvajanja pisanja i o situacijskim (tekstnim) okvirima usmenosti ili pismovnosti. Uspoređuje se usmenost (jezik blizine) i pismenost (jezik distance) (79-115).

Pisanje i čitanje u srednjem vijeku opisuje se u kulturnopovijesnome kontekstu. Autor daje kronologiju razvoja pisama prema Salberg-Steinhardt: egipatska i mezopotamska pisma (4000. g. pr. Krista), feničko (1300. g. pr. Krista), grčko lapidarno (800.-500. pr. Krista), rimsko lapidarno (oko 0. godine), zatim rimska rustična (4.-5. st.) i kvadratična (1.-5. st.) kapitala, rimska uncijala (4.-5. st.) i poluuncijala (5. st.) te kurzivna majuskula (1.-2. st.). Nacionalna pisma: zapadnogotičko 10. st., langobardsko, beneventana (4.-11. st.), irska poluuncijala (5.-12. st.), anglosaksonska poluuncijala (6. st.), merovinško pismo (7.-8. st.), karolinška minuskula (8.-12. st.), rana gotica (13. st.) i gotička tekstura (15. st.), gotički kurziv (14.-15. st.), obla gotica (15. st.), humanistika (rotunda) (15. st.) (122-123). Velik utjecaj Crkve preko pisanih kodeksa kasnije prepoznaju i svjetovni vladari pa se pisanje u gotičkoj epohi u 12. st. širi i na prosvjetnu i državno-političku razinu.

Čitanje i pisanje u pravilima redovničkoga života (142-150) prikazano je opisom Pravila sv. Pahomija iz 4. st. gdje se po prvi put spominje čitanje i pisanje kao obveza, zatim Pravila sv. Bazilija Velikog iz 4. st., Augustinovih Pravila za Božje slugе iz 5. st., Pravila za svete djevice sv. Cezarija Arleskoga iz 6. st. i Regula sv. Benedikta iz 6. st. u kojima se spominje i čitanje ne-

liturgijskoga štiva. Isprva benediktinci nisu cijenili prepisivanje, nego tek na poticaj Grgura Velikoga u 7. st. počinju prepisivati kodekse. Skriptorij i knjižnica ustanovljeni su tek u 8. st. na Monte Cassinu po uzoru na samostan Vivarium u Kalabriji koji je ustanovio Kasiodor u 6. st.

U poglavlju *Tko piše, a tko čita* (151-162) Žagar prikazuje povijest pisanja od onoga vremena kad se pisanje smatralo fizičkim poslom za robove u antici gdje je jedan rob diktirao a više ih je pisalo za komercijalne svrhe, pa sve do skriptorija u samostanima. Rimska je civilizacija imala elitni društveni sloj koji je čitao knjige u salonima svojih bogatih vila. Čitale su i žene. Kasnije se čitanje proširilo i na manje bogate pa je literatura postala i zabavna. Ipak nije bilo više od 10000 čitalačke publike u Rimskome Carstvu. Knjižare i biblioteke vode pismeni i oslobođeni robovi u Beču i Lyonu. U Carigradu se knjižare javljaju u 6. st. Postoji i metodika učenja čitanja. Za potrebe Crkve od svitka se prelazi na kodeks pa možemo reći da je to kršćansko iznašašće. Autorsko stvaranje bilo je odvojeno od prepisivanja. Razvoj čitalačkih vještina može se povezati s organizacijom teksta na stranici koja je trebala olakšati čitanje. U 7. st. posve prevladava organizacija teksta u dva stupca širine parafovealnoga vidnoga polja. Unutar samostana djeluju pisarnice od 12. st., a od 13. st. i na sveučilištima, s pisarima koji su radili sve do uveza rukopisne knjige. Kasnije se raslojavaju dužnosti na uže specijalizacije. Te su pisarnice jedinice grafijske standardizacije i svi pisari jedne pisarnice moraju držati ista pravila pisanja. Svi redovnici u samostanu ne pišu, ali svi moraju znati čitati radi spasenja, kaže Žagar. U prvome planu je zajedničko čitanje u javnome bogoštolju, liturgiji, a tiho čitanje samo je priprava za glasno. Nakon donošenja Pravila sv. Benedikta valja računati i s tihim čitanjem. Čitanje se s vremenom širi i na laike, plemićku djecu, češće dječake. Laici nižega sloja rjeđe su bili pisari. Osnutkom prvih sveučilišta (Bologna 1119. g., Oxford 1214., Salamanca 1220., Padova 1222., Sorbona 1258., Prag 1348., Heidelberg 1386., Köln 1388.) obrazovanje se širi i dolazi do demokratizacije pismenosti pa ima i laičkih pisarnica. Kodeksi bi se podijelili na sveščiće kako bi se mogli istovremeno prepisivati, ukrasi bi se reducirali radi brže proizvodnje, i počinje veća trgovina kodeksima, razvoj knjižara i knjižnica. Studentima je bilo mnogo lakše učiti ako su predavanja bila i napisana. Tako se razvilo tiho čitanje.

Pisanje i čitanje u Bizantu (163-168) autor dijeli na dvije etape. Prva je

širenje kršćanstva na istoku Europe gdje je pismenost pod utjecajem antike i ikonoklazma (4.-9. st.), i dijeli se na tri razdoblja: ustanovljavanje i pred-bizantski period (4. i 5. st.), vrijeme rascvata u Justinijanovo doba (6. st.) i vrijeme ustanovljenja bizantske umjetnosti (od početka 8. do sredine 9. st.). Drugo je razdoblje nakon pobjede ikonodula s naglaskom na asketskim temama od 9. do sredine 15. st. koje autor dijeli na tri razdoblja: drugo vrijeme procvata (od sredine 9. do pretkraj 12. st.), spiritualizam (potkraj 11. i cijelo 12. st.) i posljednji uspon knjiške umjetnosti (od početka 13. do sredine 14. st.). Mnogo podataka o bizantskom čitanju i pisanju nalazi se u Pravilima manastira Studios koja je sastavio reformator istočnoga redovništva Teodor Studita (759.-826.).

Legas aut tibi legi facias – Čitaj, ili daj da ti čitaju (Glasno i tiho čitanje u srednjem vijeku) (171-184). U 12. st. knjižnice su bile tako opremljene da se glasno čitalo. Kasnije se prešlo na tiho čitanje pa čitatelji sjede zajedno u prostoru tišine. To je utjecalo na izgled stranice i u 12. st. napušta se pisanje *in continuo*, pojavljuju se velika slova i ligature. Individualizacija čitanja je, uz Crkvu i svjetovnu upravu, povezana sa širenjem sveučilišta, s jeftinijim papirom, prodorom narodnih jezika, demokratizacijom kolanja informacija i razvojem urbane kulture. U dvorskim se krugovima čitalo i slušalo druge dok čitaju, a tako i među gradskim plemstvom i u samostanima. Od meditativnoga čitanja u ranom srednjem vijeku prelazi se na čitanje radi obogaćivanja znanjem, pa se razvilo dijagonalno čitanje za koje organizacija teksta postaje preglednija. Religiozna laička društva manje su pismena, čitaju knjige na narodnom jeziku, a ne na latinskom, na glas i tiho. Na biskupskim se dvorovima čitala literatura na latinskom. Od 11. st. pisarska i čitalačka praksa sve su manje razdvojene i postaju individualne. Neki smatraju da je prijelaz na isključivo tiho čitanje bila revolucija koja je iznjedrila novi vijek (184).

Povijesni kodikološki okviri (185-206) otkrivaju mnoge prednosti kodeksa pred svitkom i pergamene pred papirusom do potpune zamjene u 4. i 5. st. uglavnom zbog posvemašnje dostupnosti kože, za razliku od papirusa, koja je ipak bila skupa pa nastaju palimpsesti. Kodeks se razvio iz niza pločica za pisanje. Uveli su ga kršćani odlučno i brzo, tako da je oko stote godine već dominirao. Razlozi su bili praktični (lakše se prenosi, skladišti, štedi se materijal i troškovi) i ideološki (otklon od židovske tradicije).

Oblik i sastav kodeksa (207-223) promijenio se od kvadratnoga u pravokutan, a kodikološke su jedinice folio, straničje i arak. Autor opisuje načine pripreme kože za pisanje i uvez, izgled pisarske podloge i proizvodnju papira koja je započela u srednjem vijeku i proširila se s pojavom tiska. *Pisaljke i njihovi tragovi* opisani su od stilusa do dlijeta, pera ptičjeg i od trske, te kista, i to na razini proizvodnje, primjene i funkcionalnosti za izvođenje tankih i debelih linija koje su osnovna podloga za razne stilove pisanja. Opisuje se proces proizvodnje tinte i mijena proporcije slova kroz vrijeme, primjena crvene boje od koje je i riječ *rubrika* te crvenoga olova ili *minija* od kojega je i riječ minijatura.

U poglavlju *Stranični postav (241-296)* autor daje iscrpan prikaz kodikoloških jedinica, njihova razvoja i međusobne povezanosti. Najprije su se paginirali arci, zatim folije i na kraju stranica, koja u početku ima oznaku *r* i *v*, i koja postaje osnovna kodikološka jedinica. Tekstna polja su ispunjena i desno poravnavana, s jednakim razmacima između redaka i simetrijom među stupcima s obzirom na retke. Organizacija teksta na grafetičkoj razini služi se naslovima i podnaslovima, uvlačenjem, prazninama, velikim slovima i posebnim znakovima. Sljedeća jedinica organizacije teksta raspored je redaka i linijski ustroj, visina retka i razmak među redcima. Najmanja jedinica je slovno polje, a ligature idu u granično područje između straničnoga postava i grafetike.

Stranični okvir (244-249) određuje stranicu kao najširi prostorni okvir teksta koje čitatelj nužno za vrijeme čitanja zahvaća okom. Umjesto dvaju marginalnih praznih polja (gornjega i donjega) u svitku, u kodeksu se pojavljuju još dva: lijeva i desna margina. Obilnija uporaba grafetičkih sredstava za bolje glasno čitanje počinje već u 6. st., tako da velika slova nisu na početku stranice, nego na početku nekoga poglavlja. Optimalizacija stranice dogodila se u doba karolinške renesanse. Tada se povećao jaz između visokoga klera koji je producirao knjige i nižega koji ih je samo čitao, latinski su se i narodni jezik sve više udaljavali, a pisanje je steklo veći ugled u manjem broju većih sjedišta. U 10. se stoljeću uređivanje kodeksa malo zanemarilo, da bi se u 12. st. obnovile starije karolinške grafetičke zasade koje su ustrajale sve do tiska i poslije.

Tekstna polja (stupci) i margine (250-259) imaju kodikološki pravilan omjer: donja margina je dvostruko veća od gornje, a lijeva i desna samo

za četvrtinu. Što je kodeks raskošniji, to su prazna polja veća, tako da tekst zauzima trećinu stranice, a kodeksi praktične namjene imaju tekst na dvije trećine površine. Ima više sustava za raspored teksta na stranici. Evandjelja se uvijek pišu u dva stupca za razliku od ostalih biblijskih tekstova. Stupci su prisutni od 7. st., ima ih po tri i četiri na stranici kvadratnoga oblika, ali su posebno omiljeli u karolinško doba pa poslije toga prevladava pravokutan oblik kodeksa i ustaljuju se dva stupca s izduženim slovnim poljima.

Redci i smjer pisanja idu zdesna nalijevo odozgo prema dolje, zatim »kako govedo ore«, bustrofedon, gdje se izmjenjuju redovi slijeva nadesno i zdesna nalijevo pri čemu su slova i vodoravno zrcalnoga oblika. Ustalilo se pisanje slijeva nadesno i odozgo prema dolje uz nama poznatu iznimku *Humačke ploče* iz 12. st. uklesane na oltarnoj menzi pisane u spirali gdje se pretpostavljalo čitanje uz hodanje oko spomenika. Najveći broj redaka za velike kodekse iznosi 44, za srednje 33 i za manje 28. To je postajalo relativno promjenjivo s obzirom na veličinu i značenje kodeksa, a kasnije i tiskovina. Obično sve stranice kodeksa imaju isti broj redaka (262).

Redak je najniža jedinica materijalizacije *pisanja*, a slovno polje je najniža jedinica materijalizacije *pisma*. Margine pomažu čitatelju da ostane na stupcu, a prored mu pomaže da se prebaci na sljedeći redak. Razlikuje se prostor određen liniranjem od same organizacije slovnoga niza kroz te linije. Proporcije slovnoga polja traže percepcijsku i kreativnu komociju. Autor najprije daje pravokutnu slovnu shemu od dva spojena pravokutnika za »idealnu« latinsku kapitalu, ali nema primjera kako slovo ide u tu shemu, a onda daje »oblikovne konstante«: kvadrat, kružnicu i trokut za tri slova latinske kapitale: O, H, A. Kod »pravokutne slovne sheme idealne latinske kapitale« (266) autor u pripadajućoj bilješci (319) kaže: »U starijoj, obloj glagoljici to bi bila kružnica podijeljena na šest jednakih dijelova, a u uglatoj – pravokutnik, također podijeljen na šest cjelina« (str. 267). Međutim na slici kojom ilustrira ovu rečenicu vidimo kružnicu s *osam* dijelova, očito preuzetu od Vasila Jončeva (ne spominje se odakle je uzeta) i pravokutnik sa šest dijelova za koji nema objašnjenja kako je povezan s uglatom glagoljicom (267). Bilo bi dobro da je autor s nekoliko primjera ilustrirao kako iz tih nacrtanih geometrijskih modela mogu izlaziti slova latinske kapitale te oble i uglate glagoljice.

Dalje se govori o liniranju koje je katkada pritiskom stilusa ili dvostru-

koga šila ostavljalo tragove i na više »kopija«, a katkad se linirala samo jedna stranica i automatski njezina poledina. Tek se kasnije pojavljuju crte, a ne samo udubljenja na pergameni. Prvo je samo jedna linija vodila pisanje retka, a kasnije i dvije. One ne utječu nužno na to je li pismo četverolinijsko ili dvolinijsko. Ilustracijom liniranja u *II. novljanskom brevijaru* iz 1495. g., autor dokazuje kako se linirane »crte poklapaju s gornjom i donjom glavnom linijom ustavnih glagoljičkih slova«. Iz slike je, međutim, očito da se poklapaju samo s gornjom, kao da vise na njoj, s nekim iznimkama probijanja te gornje crte (270). Slova ne dotiču donju liniju.

U latiničkim minuskulnim pismima razmak između donjih linija obuhvaća trostruku visinu osnovnoga slovnog polja, u ćiriličkim i glagoljičkim je manji jer nema toliko donjih i gornjih izdanaka slova za koja bi trebalo rezervirati prored. Ćirilička majuskula ima više izbacivanja dolje i gore nego latinička pa treba malo veći prored. Autor kaže da je ćirilica bez prave minuskulne srednjovjekovne alternative.

Autor ocjenjuje da je smještanje glagoljskih slova ispod crte u *Kijevskim listićima* »posljedica poodmaklog pokušaja koordinacije slova u redcima«, i traži odgovore »u neobičnim glagoljičkim slovima, posve različitima od više-manje "kvadratične, dvostupanjske" slovne sheme grčkog, ćiriličkog i latiničkog pisma« (273). Bilo bi dobro ova razmatranja upotpuniti s člancima koje autor nema u popisu literature.²

Između redaka i slova autor predlaže još jednu jedinicu koja bi se zvala združnica, a odnosi se na grozdove ili cjelinu koju čine kraće riječi koje se, kao *scriptura continua*, okupljaju oko jedne veće. Razmak među riječima je manji od slova O. Spacioniranje radi isticanja narušava jedinstvenost tekstu- re, baš kao i promjena poreda na stranici, pa je rijetkost. Razmak među majuskulnim slovima to je manji što je brzina pisanja veća, a rezultira otežanim čitanjem. Majuskula zbog okomitih hasta traži veći razmak među slovima. Zato se razvila ukošena i obla minuskula koja dopušta minimalan razmak ili ga uopće nema. Dodajem da je i znanstveno dokazano kako su obli oblici

² M. Čunčić, Normativ Kijevskih listića, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 49 (2003), 7-22; M. Čunčić, Pravilna visina slova Kijevskih listića, *Glagoljica i hrvatski glagolizam* Dürrigl, M.-A. i Mihaljević, M. (ur.). Zagreb: Staroslavenski institut i Krčka biskupija (2004), 485-497; M. Čunčić Internal Reconstruction of the Glagolitic Line System, *Palaeoslavica* 12 (2004), 2; 285-299; M. Čunčić: Linijski ustroj naslovne glagoljice, *Wiener slavistisches Jahrbuch* 47 (2001), 25-31.

čitljiviji jer su razgovjetniji od uglatih.³ Slovna polja kao najmanje jedinice određena su predviđenom visinom retka i širinom tekstnoga polja.

Linijski ustroj redaka u srednjovjekovnim tekstovima – dvolinijsko grčko uncijalno pismo postoji u bizantskom dobu do 9. st., a poslije toga samo za liturgijske tekstove. Četverolinijsko minuskulno od 9. st. (to su sva djela klasične grčke književnosti i liturgijski tekstovi) na početku se ravna po donjoj, a od 10. st. po gornjoj crti kao da slova vise. Tada doživljava vrhunac sklada tzv. »*Perlschrift*«. U 13. st. nova minuskula ili knjiški kurziv s mnoštvom ligatura i kratica ima smanjenu iluminaciju. Zbog svojega izgleda nije bila prikladna za liturgijske tekstove koji se stoga i dalje pišu uncijalom. Da grčka četverolinijska minuskula ne može biti u genetskoj vezi s dvolinijском glagoljicom, pokazala je E. E. Granstrem, kaže autor.

Iz grčke uncijale, koja je sekundaran oblik toga pisma, nastao je primaran ćirilčki ustav između dvije linije koji katkad probija donju liniju za razliku od glagoljice koja probija katkad gornju. Linijski ustroj u ćirilčkim tekstovima jednostavan je sve dok se nije razvio skoropis unutar četiri linije (287).

Razvoj linijskoga ustroja latiničkoga pisma analogan je grčkomu jer se iz epigrafske kapitale s majuskulnim pismom razvila knjižna i odatle pod utjecajem kurziva – uncijala koju od 3. st. nalazimo na kamenu, od 5. st. u knjigama, a ima je sve do 9. st.

Četverolinijski ustroj prvi je put ustanovljen za minuskulni ili mlađi rimski kurziv u 4. i 5. st. Neka su se slova prostirala kroz sva tri polja, neka kroz donja, a neka kroz gornja dva. Razvio se iz kurzivne majuskule ili iz uncijale. Uncijala je tip latiničkoga svečanoga pisma ovalne stilizacije, majuskulno pismo pod utjecajem kurziva. Slova su starija što se više poštuje i ne probija dvolinijski ustroj. Mlađi njezin oblik probija linije poput glagoljskoga ustava (289). Minuskulizirana latinica je i poluuncijala, knjižno liturgijsko pismo od 5. do 9. st. Kurzivna minuskula je zadnja faza raspada kapitale. Iz nje će se razviti ostala minuskulna četverolinijska pisma, kao što je beneventana, karolina i dr.

Prema autoru, koordinacija u najstarijim obloglagoljičkim tekstovima ne postoji (290). S druge strane naša istraživanja u analitičkoj glagoljskoj paleografiji potvrđuju visoki stupanj koordinacije. Autor doduše primjećuje da

³ M. Čunčić, M. Burić, Jasnoća i učenje trokutaste i okrugle glagoljice, *Filologija* 44 (2005), 1-28.

slova lebde u retku i da su povezana nekom svojom zajedničkom osi (291). Ta zajednička os, očito vodoravna, zapravo je ili srednja linija, ili gornja linija na kojoj kraća slova vise kao u *Kijevskim listićima* koji su koordinirani jer pisari održavaju dosljedno pet različitih visina slova diljem teksta, a dosljedna različitost tih visina dokazuje prvobitan petolinijski ustroj.⁴ I ostali rezultati unutarnje rekonstrukcije linijskoga ustroja glagoljice pokazuju i dokazuju da je glagoljica u početku morala imati petolinijski ustroj.⁵ Autor kaže: »Valja ovdje svakako spomenuti da se tvrdnje M. Čunčić o petolinijskom ustroju glagoljičkih slova uopće ne oslanjaju na dinamiku razvoja linijskoga ustroja (od dvolinijskoga do četverolinijskoga, odnosno petolinijskoga ustroja nakon uvođenja središnje linije koja slova dijeli napola po visini) odnosno s karakterističnim minuskuliziranjem starijeg uncijalnog pisma, što su osobito isticale i Granstremova i Eckhardtova« (292, bilj. 348). Pritom autor citira moj rad iz 1998. Poslije toga su izašli već navedeni članci iz kojih se može zaključiti da je glagoljski linijski ustroj bio koordiniran. Govoreći o najstarijim hrvatskim glagoljskim spomenicima autor na drugome mjestu kaže: »uspostavio se novi linijski ustroj, kojega je, zbog zamjetne neuređenosti, nepravilnosti i nedosljednosti, teško imenovati.«⁶ Ili: »Trebalo konačno reći – linijski sustav B(ečkih) L(istića) vrlo je neuređan i nepravilan.«⁷ Nastavljajući o *Bečkim listićima*, autor zaključuje da postoje pokazatelji »nedosljednosti i neuređenosti« što bi značilo da pisari nisu bili vješti, da nisu znali ili htjeli, pisati koordinirano. U srednjovjekovnoj kulturi pisanja crkvenih liturgijskih tekstova ne može se zamisliti izostanak koordinacije. Koordinacija postoji, ali njezin ključ ne odgovara razvoju latinskoga i grčkoga pisma. Egzaktni rezultati naše unutarnje rekonstrukcije linijskoga ustroja u analitičkoj glagoljskoj paleografiji govore u prilog činjenici da je najprije postojao petolinijski ustroj. Te sam rezultate usporedila s pretpostavkama koje proizlaze iz povijesti razvoja pisama u okruženju.⁸

⁴ M. Čunčić, *Normativ Kijevskih listića*, (2004) 485-49; M. Čunčić, A. Magdić, *Dekodirana grafička struktura Kijevskih listića* <http://kiev.stin.hr/>.

⁵ M. Čunčić, *Internal Reconstruction of the Glagolitic Line System*, *Palaeoslavica* 12 (2004), 2: 285-299.

⁶ Mateo Žagar, *Osnovne smjernice grafetičkog uređivanja hrvatskoglagoljskih tekstova XII. i XIII. stoljeća*, Zagreb 2000. Doktorska disertacija 672 str., 137.

⁷ Isto.

⁸ M. Čunčić, *Jagićev srednji oblik glagoljice u svjetlu suvremene glagoljske paleografije*, *Slovo* 58 (2008), 267-283.

U poglavlju *Osnovne razine grafetičkoga opisa u srednjovjekovnim tekstovima* autor opisuje pojavu *scriptura continua* i uspostavljanje razdvojenoga pisanja (300-344) te daje pregled razvoja razdvajanja riječi bjelinama. Gledano sintaktički, riječ je najmanja relativno samostalna jedinica rečenice, gledano leksički i semantički, riječ je najmanja samostalna jedinica teksta sa svojim vlastitim značenjem, gledano ritmički i intonacijski, riječ je najmanja ritmičko-intonacijska jedinica. S grafijskoga stajališta riječ je najmanja samostalna jedinica pisanoga teksta omeđena bjelinama. Ta se razina nije uočavala dok nije bilo razmaka ili bjelina. Bjelina ili razmak između riječi ima dimenzije slovnoga mjesta. U zapadnoj se tradiciji neprekinut red riječi ili *scriptura continua* počinje narušavati tek od 9. ili 10. st. u karolinškim tekstovima, a proces završava krajem 12. st. U grčkoj se pismovnosti razdvajanje riječi postiglo tek u 16. st. S obzirom na fiziološke mogućnosti ljudskoga oka, tekst u kojem su riječi rastavljene bjelinama ili razmacima lakše se čita, dok *scriptura continua* ima dvostruko više sakada ili skokova oka kojima oko stalno provjerava čitanje. Djeca pišu bez razmaka, a kad se suoče s takvim tekstom, spontano ga čitaju glasno iako su svladali tiho čitanje uredno odvojenih riječi. Dijakronijskom opisu slovnih oblika stoga treba pristupiti funkcionalno.

Bjeline ili razmake između riječi različiti paleografi zamjećuju na razne načine. Autor ih nabroja kronološkim redom. Jean Mabillon je 1681. god. ustvrdio da je svako odvajanje riječi prije Karla Velikoga anakronizam. U 18. st. paleografi su otkrili vezu između odvajanja riječi i puntuacije u antici i srednjem vijeku. Ludwig Traube i E. A. Lowe (1914. god.) primijetili su u beneventani promjene s obzirom na razmake, ali nisu bili svjesni da su počele u otočnim pismima 7. i 8. st. na što je upozorio Edward Maunde Thompson 1912. god. Tek je 1965. god. Jean Vezin ustanovio da se odvajanje bjelinama počinje dosljedno primjenjivati u francuskim rukopisima tek u 11. st. Bernhard Bischoff je 1979. god. otkrio da odvajanje riječi počinje u 9. st. osim jednosložnih prijedloga koji se odvajaju tek u 10. st. Uvođenje razmaka među riječima u talijanskim rukopisima datira Armando Petrucci 1984. god. u 11. st.

U poglavlju o pisanju *in continuo* u antici i ranom srednjem vijeku (309-320) autor uglavnom prepričava Saengerovu knjigu *Space between words: Origin of silent reading* iz 1997. Zbog raznolikoga stanja ...» u pismima po-

jedinih nacionalnih kultura Saenger je utemeljeno ustvrdio kako je u suvremenim opisima pisanja, kako god ih nazvali, neopravdano pojedine razine opisa postavljati isključivo u široke okvire europskoga pisanja – kako je to bila praksa. Umjesto toga, valja motriti *svaku pismovnu kulturu kao osnovni okvir za promatranje pismovnih promjena.*« (isticanje M. Č.) (309). Upravo to potvrđuju i naša istraživanja glagoljske pismovne kulture u okviru analitičke glagoljske paleografije koja ima plodnu unutarnju rekonstrukciju (usp. već spomenut članak: Čunčić: Internal reconstruction ...). Glagoljica ima svoj put razvoja koji se ne poklapa s povijesnim razvojem okolnih pisama (Čunčić, Jagićev srednji oblik glagoljice ...).

Grci su bilježili razmak točkicama ili bjelinom sve do 6.-5. st. prije Krista kad su počeli pisati *in continuo*. Rimljani su se za *scriptura continua* odlučili u 2. st. poslije Krista. Do tada su stavljali točke ili list bršljana, pa i bjeline. Točke su stavljene ponekad naknadno (bez prethodnoga razmaka) radi lakšega čitanja. *Scriptura continua* u grčkom pismu utjecala je na pisma koja bilježe samoglasnike jer njima je riječ bila dovoljno definirana pa nije bio potreban razmak): koptsko, gotsko, ćirilično i glagoljično, dok su pisma koja ne bilježe samoglasnike (hebrejsko, aramejsko, arapsko i sirijsko) i dalje odvajala riječi. *Scriptura continua* zahtijevala je predčitanje – da se riječi odvoje i onda u glasnom čitanju dobro intoniraju, a sintaksa je redovito jednostavna. Razdvojeno čitanje je došlo s britanskih otoka na kontinent u 10. st. i nakon toga se počinje razvijati interpunkcija i složenija sintaksa. Ligature su činile riječi kompaktnijima. Uvođenjem bjelina među slovima mijenja se proporcija slova: ona bez razmaka su široka, a ona s razmacima su visoka. Prijelaz na razmake išao je polako od 7. st. u Britaniji i Irskoj pa do 12.-13. st. na kontinentu. Stoga Saenger uvodi međufazu koju zove *prozračeno* pisanje u kojem postoje skupine slova, slogova ili združnica, a nema standardizacije. Kontrakcije i ligature množe se tek s uvođenjem razmaka ili bjelina. Konačni stadij je tzv. kanonsko odvajanje u kojem su i veznici i prijedlozi odvojeni. To je pogodovalo tihom čitanju kao i brzem prepisivanju pri čemu se javlja automatizam i nerijetko slijepo kopiranje s manje razumijevanja.

Pomoćna sredstva razdvajanja riječi u antici i srednjem vijeku bile su točkice, diastole (veći zarezi), apeks (akut ili današnji apostrof), kratice na kraju riječi i monoleksičke kratice. Znakovi za jedinstvo riječi na kraju retka bili su nepostojanje točkice na kraju retka, a kasnije *trait' d'union* (crtica

jedinstva) od 8. st. u engleskim rukopisima, gdje se ustalila u 10. st. a na kontinent dolazi u 10.-11. st. Drugi način je *suspended ligature*, kad se crtica zadnjega slova u retku produži iako je to često bila praksa i zbog *horror vacui*. Treći način je akut na kraju retka, i četvrti način su polukružnice ispod retka preuzete iz grčkoga potkraj 3. st poslije Krista. Tvorbene bilješke stavljaju se između redaka da označe gramatičke sadržaje riječi, a postoje i bilješke na marginama teksta.

Paginacija i folijacija započinju u grčkim tekstovima u 3. st. poslije Krista, u latinskim u 10. st., a tabele sa sadržajem koji se oslanja na paginaciju tek od 12. st.

Scriptura continua u grčkom pisanju traje do 16. st. i razmaci između riječi, kao i u latinskom pismu, najprije imaju *prozračenu* fazu. Tako je i u derivatu grčke uncijale, u ćirilici, koja je dva stoljeća prolazila *prozračenu* fazu i tek u 17. st. se riječi razdvajaju bjelinama. Pravilo da na kraju retka može biti samo samoglasnik ili *poluglas* (koji nikada nije mogao biti na početku drugoga dijela riječi u sljedećemu retku) vrijedi i za glagoljicu u ranijoj fazi po čemu se oba pisma razlikuju i od grčkoga i od latinskoga. Autor primjećuje *prozračenu* fazu kod *Kijevskih listića* iz 10. st.: kratke riječi združuju se s bliskom većom a postoje i jednostruke i dvostruke točke u tekstu i trostruke na kraju tekstnih cjelina. Već u 13. st. pojavom ustavne glagoljice u hrvatskoglagojskim tekstovima neprekinuto se pisanje napustilo, kao i pravilo da na kraju retka treba biti samoglasnik ili poluglas, i provedena je razdioba riječi i združenica što će se prenijeti i na inkunabule i ostale tiskane glagoljske knjige 16. st.

Interpunkcija (346-377) je obrađena u grčkim, latinskim, ćiriličkim i glagoljičkim tekstovima, velika slova/majuskula (378-396) u odnosu na minuskulu u grčkom, ćiriličkom, latiničkom pismu te u glagoljičkim paleografijama. Autor obrađuje i likovnu dimenziju glagoljskih inicijala (397-404) koju ilustrira raščlambom Ljupke Vasiljeve. *Ligature* (405- 427) obrađuje u grčkom, latiničkom, ćiriličkom te u najstarijim glagoljičkim tekstovima, a donosi i mišljenja glagoljskih paleografa. *Kraćenja riječi* (428-501) obrađuje u grčkom, latinskom, i najstarijim ćiriličkim i glagoljičkim tekstovima, zasebno kontrakcije, suspenzije i natpisna kraćenja. Na kraju daje popis najčešćih Kratica u kanonskim staroslavenskim tekstovima.

Ova je knjiga postavila našu srednjovjekovnu pismovnost u tadašnji europski kontekst, unijela vrlo korisne paleografske, kodikološke i kulturo-

loške spoznaje u hrvatsku filologiju i obogatila je spoznajama suvremenih europskih autora.

MARICA ČUNČIĆ

NOVI TESTAMENT 1562./1563. Pretisak: XXXIII + 901 str.; Alojz JEMBRIH, *Pogovor uz pretisak glagoljičkoga Novoga testamta 1562./1563.*, 127 str., Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«, Zagreb 2007.

Glagoljsko izdanje *Novoga testamta* tiskano u Tübingenu u dva dijela, 1562. i 1563. godine, najopsežniji je pothvat bogate izdavačke djelatnosti hrvatskih protestanata. U Ungnadovoj tiskari u Urachu blizu Tübingena otisnuto je u razdoblju od 1561. do 1565. godine tridesetak hrvatskih protestantskih knjiga (14 glagoljicom, 8 ćirilicom i 6 latinicom) te one čine vrlo vrijedan korpus hrvatske književne i jezične baštine. Iako protestantski pokret u Hrvatskoj u svojim počecima zbog različitih okolnosti nije bio širih razmjera, njegova je oslonjenost na prethodna razdoblja hrvatske kulture, osobito hrvatsko glagoljaštvo, vrlo značajna. Isto je tako bitan i utjecaj što ga je protestantski tisak imao na razvoj svijesti o što širem vjerskom prosvjećivanju unutar krugova katoličke obnove. Naklade *Novoga testamta* – 2000 primjeraka prvoga dijela *Novoga zavjeta* te 1000 primjeraka drugoga dijela – bile su namijenjene glagoljaškim područjima Istre, Kvarnera i Dalmacije.

Prvi dio naslovljen je *Prvi del Novoga Testamta, va tom jesu svi četiri evangelisti i dijanje Apustolsko, iz mnozih jazikov, v općeni sadašnji i razumni hrvacki jazik, po Antunu Dalmatinu i Stipanu Istrianu, s pomoću drugih bratov, sada prvo verno stlmačen*, sadrži četiri evanđelja kojima prethode životopisi svakoga evanđelista, te tekst *Djela apostolskih*. *Drugi del Novoga Testamta, v kom se zadrže Apustolske Epistole, po ordinu kako broj na drugoj strane ove harte kaže* sadrži poslanice i tekst *Apokalipse*, koji je ilustriran s 26 drvoreza. Opsežni posvetni predgovori, Primoža Trubara na njemačkom te Antuna Dalmatina i Stipana Konzula na hrvatskom, osobito su zanimljivi, jer ne samo da osvjetljavaju okolnosti prevođenja i tiskanja ovih knjiga, već sadrže i važne povijesne podatke. Ovi nam podaci mnogo govore o onodobnim političkim, kulturnim i vjerskim prilikama u hrvatskim krajevima, na granici prema Osmanskomu carstvu te o stalnoj ratnoj opa-